

N. JURŠENAS

ETINIŲ VERTYBIŲ SUPRATIMAS N. HARTMANO FILOSOFIJOJE

Filosofinėje literatūroje gausu etinių teorijų, kurios sprendžia dorovines visuomenės ir žmogaus problemas. Iš XX a. etinių vertybių teorijų savo problematikos platumu bei loginiu pagrįstumu išsiskiria Nikolajaus Hartmano etinė teorija, kurią jis išdėsto savo fundamentaliame veikale „Etika“¹ bei kai kuriuose straipsniuose.

N. Hartmanas yra daugiau analitikas, negu sistematikas. Dėl to filosofinio metodo požiūriu I. Kantas jam artimesnis už G. Hegelį. N. Hartmanas yra problematiškas mąstytojas, kuriam daug svarbiau yra teisingai iškelti problemą, negu ją išspręsti. Jis sako, kad atmėta idealizmo ir materializmo kraštutinumus filosofijoje. Jo „kritinės ontologijos“ pagrindinis uždavinys — išvengti metafizinio materializmo klaidų. Tačiau šio uždavinio jam nepavyko įvykdyti. Negana to, šių krypčių sujungimas daro jo filosofinę poziciją eklektišką. Nežiūrint šių bendrų pastabų, jo „Etika“ yra vienas rimčiausių šios srities teorinių veikalų, turinčių nemažą pranašumą. Viena, į etinius reiškinius N. Hartmanas žiūri kaip į vertybes. Antra, jo etinė teorija yra pasaulietinė, atskleidžianti dorovinės sąmonės aktyvumą istoriniame vystymesi, struktūriškai aiškina dorovinius poelgius bei vertinimus. Etinės problematikos įvairumas bei naujų problemų kėlimas N. Hartmano „Etikoje“ tikrai vertas tarybinių tyrinėtojų dėmesio. Savo „Etikoje“, kuri Vokietijos Federatyvinėje Respublikoje išleista net tris kartus, N. Hartmanas nuosekliai taiko vertybinį metodą moralinei sąmonei tirti. Savo profesionalumu bei gausiu šaltinių kritiniu panaudojimu jo etika išsiskiria iš kitų nemarksistinių etikos darbų.

Nors N. Hartmanas ir nenuosekliai aiškino visuomenės vystymąsi, tačiau sugebėjo giliai analizuoti ir teisingai vertinti etinės sąmonės dialektiką. Greičiausiai todėl jis siekė sukurti materialistinę vertybių etiką.

¹ N. Hartmann, Ethik, Berlin und Leipzig, 1926.

Vakaruose N. Hartmano etikai skirta nemaža disertacijų. Daugeliui idealistų nepriimtina jo filosofinė etinė pozicija. Pavyzdžiui, J. Girnius apgailėstauja, kad N. Hartmanas „nerandąs galimybės nei Dievo klausimui kelti, nei jam atsakyti“².

N. Hartmano etika nukreipta prieš reliatyvistinį utilitarizmą, kuris sumenkina etikos vaidmenį visuomenėje, bei prieš kantinį formalizmą. Tai, kad N. Hartmanas savo etiką grindžia subjekto paklusimu idealioms vertybėms, kurios, lyg platoniškosios „eidos“, yra ne socialiniai sąlygotos, o lygiagrečiai su tikrove egzistuojanti substancija, daro jo etiką idealistine. Jis vis dėlto mano, kad etinių vertybių dėka subjektas realizuoja savo veiklą. Filosofas įžiūri ryšį tarp atskirų etinių vertybių ir pripažįsta jų autonomiją. Etinės vertybės aiškinamos ne religiška, o pasaulietiška: kas anksčiau buvo priskiriama dievui, dabar, N. Hartmano manymu, priklauso žmogui, nes ilgainiui žmogus paveldi metafizinį dievo palikimą. Žmogus — pajėgus išankstiniam numatymui (providencijai) ir galutiniam apsisprendimui (predestinacijai). Tuo jis skiriasi nuo gyvulių pasaulio, tai jo generis sui. Tai ir lemia žmogaus specifiską moralinę veiklą. Moralės pagrindimui ir savitumui atskleisti N. Hartmanas teikia ypatingą dėmesį. Etines vertybes, draudimus, principus jis kildina iš privalomosios būties (Seinsollen). Ontologiškai ji neduota, tačiau aksiologiškai ji yra. Vertybių monizmą irgi kildina iš Seinsollen, kuri yra viena, o vertybių daug³. Etinė vertybė — traukos centras, pirmoji entelechija, verčianti judėti ir visuomenę, ir individą. Be to, etinė vertybė parodo privalomosios būties pabaigą (Seinsollende), nes ji virsta tikrove, atskleidama visas tikrovės tendencijas. Taip aiškinamos bendros dorovinės vertybės. Atskirai paimta vertybė neparodo savo savitumo, o tik jų visuma atskleidžia vertybių tikslingumą bei jų sąveiką tikrovėje. Lygindamas priešastingumą gamtoje ir visuomenėje, N. Hartmanas mėgina atskleisti socialinio priešastingumo savitumą. Gamtos determinizmą išreiškia priešastiniai ryšiai (Kausalnexus); visuomenėje jį atstoja įvairios vertybių klasės, kurių realizavimas keičia ją. Kitaip sakant, vertybė yra determinuota tikrovė, kuri save realizuoja⁴. Vertybės realizavimosi metu privalomoji būtis tarsi suskyla į pirminį ir antrinį determinuotumą. Pirminį determinuotumą sudaro pasyvus stebėtojiškas vertybės išgyvenimas⁵. Šiame suvokimo lygyje subjektas dar nespėja valingai apsispręsti. Čia N. Hartmanas neatsižvelgia į dorovinių vertinimų sudėtingumą. Juk yra užsitęsiančio, žmogų varginančio ir labai aiškaus pobūdžio vertinimų.

² Lietuvių enciklopedija, t. VIII, JAV, Boston, 1956, p. 143.

³ N. Hartmann, Ethik, S. 159.

⁴ Ten pat, p. 178.

⁵ Ten pat, p. 173.

Pavyzdžiui, stereotipinio pobūdžio moraliniame vertinime (kai vertinimas nesukelia neaiškumų), matyt, pirminis vertybės emocinis išgyvenimas yra kartu ir su valia susijęs, nes staigiai atsiradusi moralinė simpatija ar antipatija žmogaus vertinime neskyla į pirminį ir antrinį momentą, o išlieka kaip vientisa moralinė reakcija.

Antroji determinacija glaudžiau siejasi su subjekto valia, jo noru, aktyvumu. Ji „yra pačiame tikrovės viduje“⁶. N. Hartmano manymu, tik čia ir prasideda idealaus virtimas tikrove, nors pats subjektas neskiria vidinės ir išorinės determinacijos ir supranta ją kaip nedalomą. Abiejų determinacijų esmę, N. Hartmano požiūriu, atitinka psichiniai ir fiziniai procesai⁷. Dorovinio priežastingumo problema sprendžiama, remiantis ontologine sluoksnių bei kategorijų koncepcija. Vertėtų pastebėti, kad N. Hartmanas pagrįstai kreipia dėmesį į socialinius (materialinius) ir psichologinius moralinio priežastingumo aspektus, kurie nepakankamai atskleisti marksistinėje etikoje.

Dorovinio poelgio struktūra. Dorovinis poelgis turi būti sąmoningas ir tikslingas. Anot N. Hartmano, jo struktūra yra trejopa. Iš pradžių žmogus suvokia būsimo poelgio tikslą, pralenkdamas savo mintimis laiko tėkmę. Antra, palaipsniui mažėja priemonės iškeltam tikslui siekti, kadangi svarstant konkretizuojami ir labiau išryškėja tikri poelgio įgyvendinimo būdai. Trečia, iškulto tikslo siekiama, nuolat mažėjant nuotoliui tarp priežasties ir dorovinio veiksmo. Be to, moralinio poelgio galutinis ryšys (Finalnexus) yra drauge ir priežastinis (Kausalnexus)⁸. Tik lygindami gamtos priežastinius ryšius su moralinio poelgio ryšiais, suvokiame jų skirtingumus. Priežastingumas gamtoje yra aklas, tuo tarpu kai tikra galutinė dorovinio poelgio priežastis yra „numatanti“. Žmogus iš anksto numato moralinį poelgį ir todėl apsisprendžia. Numatymas ir apsisprendimas nulemia žmogaus dorovingumą. Negana to, jie daro žmogų dorovinių vertybių ar ydų įkūnytoju. Moralinė žmogaus veikla yra apspręsta vertybių pasaulio, ji — tikslingos veiklos dalis, bet ją neteislinga aiškinti kaip iš anksto aksiologiškai determinuotą pasaulinį procesą⁹. N. Hartmanas, kaip matome, pasisako prieš teologinę vertybių interpretaciją, kuri etikai yra pražūtinga. Tai akivaizdus realistinis vertybių supratimas, nukreiptas prieš teologinį vertybių grindimą, nes, pripažinus vertybių teologizmą, žmogus nebūtų atsakingas už savo veiksmus, jis neturėtų pasirinkimo ir vykdytų aklą iš anksto sąlygotą tikslingumą. Čia mes matome ryšį tarp N. Hartmano bendros filosofinės koncepcijos ir

⁶ Ten pat.

⁷ Ten pat, p. 173—174.

⁸ Ten pat, p. 175.

⁹ Ten pat, p. 184.

etinių vertybių grindimo. Etikos teorija negali egzistuoti be filosofinio pagrindo. Etinių vertybių filosofinį pagrindą sudaro „kritinė ontologija“, būties sluoksnių, kategorijų, dėsnių mokslas, o gnoseologija yra subjektyvi pažinimo teorija, visa savo esme priklausoma nuo naujai interpretuojamos ontologijos. Vadinasi, N. Hartmanas ontologiją laiko bendresne teorija, negu gnoseologiją, ir tapatina ją su filosofija, kurios negalima racionaliai pagrįsti. Ir etinių vertybių perkėlimas už visuomenės ribų yra nepagrįstas dalykas, todėl N. Hartmaną teisėtai kritikuoja norvegų filosofas S. Klauzenas. Jis pastebi, jog etinių vertybių perkėlimas anapus sąmonės neigia jų pažinimą¹⁰. Matyt, jausdamas šią silpnąją savo filosofijos pusę, N. Hartmanas mėgino savaip aiškinti etinių vertybių pažinimą. Jis manė, kad vertybių pažinimas įmanomas ten, kur kartą atsiranda pažinimo objektas, nepaisant to, yra pažinimo subjektas ar jo nėra. Vadinasi, pažinimo objektas turi „viršdaiktinę būtį (übergegenständliches Sein), kuri nepriklauso nuo to, ar padaro ją sąmonė savo objektu, taip pat ir nuo to, gerai ar menkai ji pažinta“¹¹. Toks pažinimo supratimas, N. Hartmano nuomone, įgalina pabrėžti vertybių pažinimo objektyvumą, nes čia subjekto gali ir nebūti. Pažinimo objektu tampa tai, kas nereikalauja būtino santykio su subjektu. Taigi N. Hartmano vertybių teorija taip perauga į ontologiją, nes vertybių būtis savyje (an sich Seiendes) laikoma visiškai autonomiška, ir ja grindžiamos etinės vertybės. Vadinasi, etinė vertybė nepriklauso nuo to, ar ji jau pažinta, ar dar ne. Naujų etinių vertybių ir kriterijų atsiradimo problema yra gana sudėtinga. Naujos vertybės ir normos, pagal kurias visuomenė ir individas pradeda vertinti visą savo veiklą, visada yra socialiai ir gnoseologiškai sąlygotos. Naujų etinių, estetinių, teisinių, paprotinių kriterijų atsiradimas yra itin problematiškas. Naujos socialinės sąlygos tiesiogiai neveikia visuomeninės sąmonės, o yra tarpiškas rezultatas sąmoningos žmonių veiklos, tiksliau — jos pažintinio ir vertinamojo aktyvumo. Ši problema mažai tirta ir neturi pakankamai aiškaus sprendimo mūsų etikos ir estetikos moksle. Dėl to išlieka galimybė mistifikuoti etinių ir estetinių vertybių atsiradimą. Kadangi etinės vertybės yra „metafiziškos“ (neistoriškos), N. Hartmanas nesunkiai paaiškina jų greitą atsiradimą bei išnykimą. Todėl jis ir teigia, kad teisingumo vertybės ryšys su teisingais žmonėmis nėra būtinas. Negana to. Visi kolektyvo nariai gali būti ne teisūs, bet teisingumo vertybė dėl to nedingsta. Ji išlieka idealia forma ir gali būti vertinimo etalonu visais tais atvejais, kai atsiranda tarpininkų — adekvačiai suvokiančių žmonių. Teisingumas ir kitos do-

¹⁰ S. Klausen, Grundgedanken der merialen Wertethik bei Hartmann (Scheler) in ihrem Verhältnis zur Kantischen, Oslo, 1958, S. 21.

¹¹ N. Hartmann, Zur Grundlegung der Ontologie, Berlin und Leipzig, 1935, S. 17.

rovinės vertybės nedaug tepriklauso nuo žmonių turimų moralinių bruožų.

Dorovinius žmonių bruožus N. Hartmanas laiko taip pat vertybėmis. Pavyzdžiui, kito žmogaus nepastebėtas sąžiningumas yra vertybė. Ji išlieka ta pati ir tada, kai žmonės ją pastebi. Taigi N. Hartmanas pabrėžia vidinių žmogaus principų objektyvumą; nenorėdamas etinių vertybių per daug atskirti nuo subjekto, jis ieško būdo jas sujungti. Dėl to „naujoji ontologija“ mėgina rasti trečią kelią filosofijoje. Ji siekia atsiriti tiek nuo idealizmo, tiek ir nuo materializmo. Etikoje, N. Hartmano nuomone, tokį kelią galėtų garantuoti vertybinė žiūra (Wertschau), kuri suprantama kaip jutiminė intuicija, atskleidžianti etinės vertybės grynumą. Kadangi etinė vertybė yra nepriklausoma ir egzistuoja dar prieš pasireikšdama, ji gali būti suvokiama intuityviai. Toks suvokimas turėtų sietis su idealios būties galimybe būti mąstomai. Taigi jutiminė intuicija (vertybinis suvokimas) daro transcendentalinį šuolį į grynųjų vertybių pasaulį ir tuo pačiu nutiesia tiltą tarp idealių vertybių ir jų pasireiškimo. Tačiau transcendentalinis šuolis šioje filosofijoje taip ir lieka nepagrįstas, nes N. Hartmanas pasitenkina, paremdamas jį paslaptingu intuityviniu pažinimu. Atmetus intuicijos iracionalumą, lieka praraja tarp to, kas yra žmogaus sąmonėje ir kas už jos ribų. N. Hartmanas moralinį būtinumą traktuoja kaip idealios būties galią, kuri gali perėiti (transzendiert) į subjektą. Tas, žinoma, mūsų neįtikina, nes perėjimas čia suprantamas transcendentališkai. Taigi etines vertybes N. Hartmanas grindžia idealistiškai. Tačiau vertybių teorijos taikymas etikoje vertas rimto dėmesio. Matyt, asmeninė moralinė patirtis iš dalies lėmė jo etikos aktualumą bei istorinį vertingumą. N. Hartmaną daugiau, negu kitus to meto madingus filosofus, domino etikos mokslo problematika, etikos indėlis į žmonijos kultūrą, istoriją, visuomenės ir žmogaus gyvenimą.

Savo vertybių teoriją N. Hartmanas grindžia „kritine ontologija“. Jam atrodo kad etinių vertybių ontologizavimas naujai paaikšina jų objektyvumą bei savarankiškumą. Tuo tarpu gnoseologinis vertybių aspektas parodo tik gryną žmogiškąją būtį. Dorovinė žmonių sąmonė siejama su visuomenės bendravimo specifika. Žvėrimis pavojingas tik juos supantis išorinis pasaulis. Žmogui pavojingas darosi pats žmogus, jo sukurtas žmogiškas pasaulis. N. Hartmanas mano, kad žmogus yra aukščiausia būtybė, bet kaip tik dėl to pati netobuliausia¹². Filosofas lygina instinktyvų gyvulių elgesį su sąmoninga žmonių veikla ir parodo esminį jų skirtumą. Žvėris negali sąmoningai pasirinkti, jo elgesys — instink-

¹² N. Hartmann, Kleinere Schriften, Bd. I, Berlin, 1955, S. 28.

tyvi reakcija į aplinką. Žmogus veikia visai kitaip. Jis kelia sau tikslus ir jų siekia. Tačiau jo siekimai yra apspręsti konkrečių socialinių sąlygų, kurias N. Hartmanas dar vadina žmogiškąja gyvenimo situacija.

Žmogiškoji gyvenimo situacija. Visa žmogaus veikla yra daugiau ar mažiau susijusi su tam tikra gyvenimo situacija. Neneigdamas socialinio žmogaus aktyvumo, N. Hartmanas ypač pabrėžia gyvenimo situacijos reikšmę. Gyvenimo situacija didžia dalimi lemia žmogaus apsisprendimą bei pasirinkimą. Gyvenimo situacijos sąvokos įvedimas etikoje nėra naujas dalykas. Ją vartojo jau Aristotelis. N. Hartmanas išplečia ir sukonkretina aristotelišką situacijos supratimą, išskeldamas jos būdingus bruožus. Kartais mums gali atrodyti, kad situacija yra neišvengiama lemtis, kurios nederėtų aiškinti vien morale. Tačiau taip nėra. Gyvenimo situacijos terminas iš tikrųjų akcentuoja kitų žmonių grupių interesus, su kuriais esame priversti skaitytis. Anot N. Hartmano, subjektas negali laisvai pasirinkti situacijos. Jam gali joje tik „pasisekti“, o kartais jis būna jos netikėtai užkluptas. Netgi tuo atveju, kai subjektas vertina asmeninę savo veiklą, jis negali būti visiškai atsakingas už tos veiklos pasekmes. Tikra gyvenimo situacija yra kitokia, negu subjektas jos tikėjosi. Įsivaizduojami moraliniai ryšiai dar neatstoja konkrečios gyvenimo situacijos. Be to, realioje situacijoje visada slypi kai kurios žmonių mintys, subjektyvūs norai, įsitikinimai, kuriuos atspėti ne visada galima.

Ir patekus į kokią nors situaciją, iš jos pasitraukti negalima, nes gyvenimo įvykiai yra negrįžtami. Mes galime tik mintimis sugrįžti į pradinę situaciją, o ne iš tikrųjų. Dargi neretai stebimės, kad negalėjome numatyti artėjančios situacijos. Pagrindinis subjekto uždavinys, pasak N. Hartmano, yra būsimos situacijos numatymas ir teisingas elgesys. Konkreti situacija tik iš dalies apsprendžia atitinkamą žmogaus veiklą. Subjektas pats privalo pasirinkti; čia jam niekuo negalima padėti, nes etinis pasirinkimas yra visuomeniškai reikšmingas aktas. Jeigu žmogaus pasirinkimas neteisingas, už pasekmes atsako jis pats. Pasirinkti sunku, nes konkreti situacija dar nenurodo, kaip mes privalome elgtis, ir nenumato konkrečios poelgio formos. Tačiau ji apriboja subjekto sąmoningo apsisprendimo ir pasirinkimo galimybes. Žmogus, pasak N. Hartmano, šį apsisprendimą suvokia ne visuomet, o tik lemtingais savo gyvenimo momentais¹³. Taip suprassdamas gyvenimo situaciją, N. Hartmanas konkrečiau aiškina ir kelia etinio būtinumo, žmogaus apsisprendimo, pasirinkimo, moralinės atsakomybės ir kitų etinių kriterijų klausimus. Situacijos sąvokos dėka jis patikslina etinio pasirinkimo ribas, kurios netgi mūsų etinėje literatūroje kartais yra nutylimos arba

¹³ Ten pat, p. 284.

aiškinamos supaprastintai. Be to, gyvenimo situaciją jis supranta ne fatališkai. Joje yra pakankamai vietos subjekto iniciatyvai, o tai irgi metodologiškai svarbu. N. Hartmanas pripažįsta, kad situacija kartais yra lemtinga, tačiau ji paprastai nelikviduoja subjekto laisvės. Ji tą laisvę daugiau ar mažiau suvaržo. Etinės laisvės ir būtinumo problemą N. Hartmanas glaudžiai sieja su moraliniu subjekto poelgiu. Sąmoningas žmogaus poelgis esąs atsakymas į susidariusią situaciją. Taigi dorovinis žmogaus elgesys turįs būti sąmoningas. Priešingu atveju jis nesiskirsias nuo instinktyvios gyvulio reakcijos į dirgiklį. Konkrečioje situacijoje gyvulio instinktas pasako jam, ką ir kaip reikia daryti. Gyvulio organizmas reaguoja jo rūšiai būdingu būdu, ir todėl gyvulys renkasi nesvyruodamas. Žmogaus dorovinės sąmonės neapsprendžia genotipas. Teisingo pasirinkimo nėra nei subjekto prigimtyje, nei esamoje situacijoje¹⁴. Žmogaus pasirinkimą N. Hartmanas susieja su visa tikslinga subjekto veikla, ir tai įgalina jį plačiau suprasti etinio vertinimo ir žmogaus veikimo sritį. Sugebėjimas numatyti apsprendžia visą žmogaus veiklą. Numatymas, anot N. Hartmano, daro žmogų panašų į dievybę, nes tuomet praeitis susiejama su ateitimi taip, kad pirmoji sudaro siaurą „plyšį“, per kurį galima pažvelgti į antrąją. Toks sugebėjimas padeda žmogui planuoti, įgalina jį apsispręsti ir pasirinkti, t. y. pasverti galimybes¹⁵. Šia prasme išankstinis numatymas, pasak N. Hartmano, yra apriorinis ne tik etikoje, bet ir pažinime. Jis aprėpia maždaug visus būsimus sprendimus ir atvejus, kurie mums anksčiau buvo nežinomi. Tačiau net numatytas poelgis yra susietas su rizika¹⁶. Pastarosios vaidmens žmogaus apsisprendime ir pasirinkime smulkiau N. Hartmanas neanalizuoja.

Moraliniai draudimai. Jie N. Hartmano etikoje reiškia moralinį būtinumą ir egzistuoja kaip moralinės normos, kurios visų pirma nusako, ką mes privalome daryti. Kita vertus, moraliniai draudimai bent iš dalies pašalina būsimos moralinės situacijos neaiškumą. Jie, kaip ir vertybės, yra aprioriškai susiję su numatymu. Draudimų aprioriškumą sudaro ir tai, kad jie neparodo to, kas įvyko, o parodo tik tai, kas turi įvykti. Kitaip sakant, draudimai yra subjektyvūs moraliniai reikalavimai būsimos dorovinės situacijos atžvilgiu. Etinių draudimų trūkumas tas, kad jie betarpiskai mums nepasako, ką mes kiekvienu konkrečiu atveju privalome daryti¹⁷. Jie tik bendrais bruožais nusako elgesio kryptį. Nežiūrint to, kiekvienas moralinis imperatyvas, draudimas, principas, taip pat tei-

¹⁴ Ten pat, p. 285.

¹⁵ Ten pat, p. 286.

¹⁶ Ten pat, p. 287.

¹⁷ Ten pat.

singumo jausmas yra visuomeninės vertybės, kurios reguliuoja visuomenės gyvenimą.

N. Hartmanas moralinius draudimus laiko lyg ir žemesne dorovinių reiškinių pakopa. Jaunuoliui jie įskiepijami dar vaikystėje, kai jis jų dar nesupranta ir nemoka pagrįsti. Toks jaunuolis dar miglotai supranta, kas yra gėris, sąžiningumas ir pan. Tačiau žmogui būtina išsiugdyti gilų ir teisingą etinių vertybių jausmą, kuris išlaisvina individą nuo nesąmoningo ir nekritiško draudimų įsisavinimo. Aukšta visuomenės moralinė kultūra yra ten, kur žmonės draudimus priima sąmoningai, kur etika yra giliai ir visapusiškai pagrįsta. Tačiau N. Hartmanas nekalba apie tai, kad žmogaus moralinė kultūra negali būti atsieta nuo politinių, teisinių, socialinių, psichologinių ir kitų pažiūrų. Jis pasitenkina tuo, kad perima iš kitų mokymą apie gyvenimo situaciją ir savitai ją interpretuoja. O vis dėlto N. Hartmano gyvenimo situacija negali išsamiai ir visapusiškai atskleisti žmogaus veiklos, nes nutylimi politiniai, socialinės padėties ir kiti kriterijai. Jie subjekto vertinimuose ir veikloje įvairiai susipina. Be to, gyvenimo situacija nieko nesako apie klasinį moralinių vertinimų bei kriterijų pobūdį. Todėl, aiškindamas šį klausimą, N. Hartmanas ir pasilieka bendražmogiškosios humanistinės etikos atstovas.

N. Hartmanas neabejoja, kad tvirti pažangūs etiniai įsitikinimai žmogui yra būtini. Tokie įsitikinimai įprasmina žmogaus gyvenimą, padaro jį lengvesnį, aiškesnį, tiesesnį. Tvirtos moralės žmogus yra pranašesnis už tą, kuris tokios moralės neturi. Jis renkasi nesiblaškydamas ir nekarindamas savęs beprasmybišiais svarstymais. Etninis pasirinkimas ir apsisprendimas ilgainiui tampa žmogaus įpročiu bei charakterio bruožu. Todėl gilių, teisingų etinių įsitikinimų žmogus vargu ar pastebi moralinius reikalavimus, nes jie yra įaugę į jo kūną ir kraują¹⁸. Toks N. Hartmano požiūris į žmogaus dorovę yra realistinis, jis primena aristoteliškąją „auksinio vidurio“ koncepciją, kuri siūlo vengti bet kokių kraštutinių moralinių sprendimų bei poelgių. Tačiau N. Hartmanui žinoma daug turtingesnė istorinė moralės patirtis, negu jo pirmtakams. Dėl to jis pasyviam I. Kanto kategoriniam imperatyvui, nesakančiam, ką mes privalome daryti, priešpastato savo „materialinę vertybių etiką“, kuri glaudžiai susijusi su etiniu subjekto vertinimu.

Etninis vertinimas. Jis remiasi daugiau vertybiniu jausmu, negu protu. Šiuo klausimu N. Hartmanas palaiko M. Šelerio mintį, kad vertybinis jausmas neturi griežto ryšio su vertinamuoju objektu. Tačiau to jausmo turinys yra objektyvaus pobūdžio¹⁹. Be to, reikia pridurti, kad tik pro-

¹⁸ Ten pat, p. 289.

¹⁹ Ten pat, p. 298.

tingi (visuomeninės patirties aprobuoti) jausmai yra vertingi, nes tuomet jie būna nepatologiški.

N. Hartmanas vengia moralinio rigorizmo. Dorovinį vertybinį jausmą jis laiko bendro vertybių jausmo dalimi ir pabrėžia, kad ne kiekvienai žmogaus psichinei būsenai įvertinti gali būti taikomi vertingumo ar nevertingumo kriterijai. Toks dorovinio vertinimo supratimas palieka vietas ir kitiems vertybiniams jausmams. Išėtų, kad etinis jausmas gali dalyvauti, suvokiant estetines vertybes. Svarbu pabrėžti dar tai, kad doroviniai reiškiniai nesutapatinami vien su vertybėmis, draudimais, principais, o sukuria bendrą dorovinį jausmą, kuris yra labai svarbus, vertinant ne tik įprastinius, bet ir naujus reiškinius. Dorovinio jausmo poveikis jaučiamas ir ten, kur ideali patirtis susiduria su nauja nepatirta gyvenimo situacija, žodžiu, ten, kur dar tik formuojama visuomeninė norma.

Tuo remdamasis, N. Hartmanas kelia naują, mūsų literatūroje beveik nepaliestą, problemą, kurią galima būtų pavadinti kompromisiniu žmonių bendravimu „modus dificiens“. Toks bendravimas — tai tokie moraliniai žmonių kontaktai, kurie dažnai objektyviai neišvengiami, kai žmonės yra priversti bendradarbiauti, neatsižvelgiant į tai, kad jie vadovaujasi netgi, sakykime, priešingais kriterijais, t. y. kai jų klasinės, grupinės ir kitos pažiūros yra skirtingos. Juk beveik kiekviename kolektyve pastebimi vienu ar kitu klausimu atskiri moraliniai nesutarimai, o kolektyvo nariai būna priversti socialiai bendradarbiauti.

Nuolatos girdimi pamokymai, draudimai, viešai skelbiamos normos, kurių niekas nesilaiko, gali sukelti žmogui prieštarinę reakciją. Juk tokiais atvejais žmogus žino tikrus teisingumo reikalavimus, girdi, kad jie tik viešai deklaruojami, ir mato, kad jie nevykdomi. Tai gali sukelti teisėtą pasipiktinimą. Bet atskiras eilinis žmogus žino, kad čia iš tikrųjų jis nedaug ką gali pakeisti, jaučia savo moralinio poveikio ribotas galimybes. Tada jis ir renkasi kompromiso kelią. Tokį kompromisinį skirtingų žmonių orientacijos bei vertinimo būdą N. Hartmanas aiškina kaip „modus dificiens“ (priverstinės sugyvenimo sąlygos). Tokias sąlygas mes išgyvename betarpiškai, bet empiriškai jų nustatyti negalime²⁰. Kitais žodžiais tariant, mes jas suvokiame kaip sąlygas, kurios kelia pasipiktinimą, kaip sąlygas, kurios ypač priklauso nuo paties vertintojo pozicijos. Šis subjektyvus moralinis nepasitenkinimas yra išankstinio nusistatymo ar išankstinės patirties rezultatas. Dėl to N. Hartmanas nelaiko jo vien empiriniu.

Tačiau vargu ar išankstinio požiūrio sukeltas etinis vertinimas yra pakankamai pagrįstas, kai yra nutylimi kiti objektyvūs vertinimai, ku-

²⁰ Ten pat, p. 299.

riuos apsprendžia skirtingi socialiniai, psichologiniai ir kiti faktoriai. N. Hartmanas akcentuoja pirminę vertintojo simpatiją ar antipatiją, jo subjektyvų skonį. Etiškai vertindamas, subjektas negali kaitalioji moralinių savo sprendimų, kaip kad, sakykime, būna teoriniame mąstyme, kur kriterijus yra vienas — mokslinė tiesa. Moralėje yra kitaip. Čia ne tik visos etinės, bet ir estetinės, pažintinės, socialinės ir kitos vertybės daro moraliniam subjektui atitinkamą poveikį. Tas savo ruožtu gali deformuoti moralinį poelgį ar vertinimą. „Modus dificiens“ tam tikra prasme įteisintų ir nulemtų neigiamus moralinius vertinimus. Moralinį nepasitenkinimą sukelia objektyvi situacija, kuri yra vidujai prieštaringa. N. Hartmanas konstatuoja, kad tokį pasipiktinimą mummyse sukelia prieštaringų gyvenimo sąlygų vertinimas, bet toliau šios minties nevysto. Todėl jis ir parodo, kad pasipiktinimas, atsiradęs dėl priverstinių sugyvenimo sąlygų, skatina pasibiaurėjimą apgavyste, niekšybe, pasišlykštėjimą neteisingumu, šiurkštumu, beširdiškumu, nepasitikėjimą veidmainyste, žodžio nesilaikymu. N. Hartmanui svarbiausia atskleisti etinio vertinimo metodologiją, o ne parodyti, kaip subjektas suranda teisingą sprendimą. Filosofas įsitikinęs, kad žmogaus vertinimai priklauso nuo jo padėties, kurios N. Hartmanas nesieja su socialine visuomenės struktūra. Todėl iš dalies čia galima įžiūrėti ir individualistinį požiūrį į dorovę. O juk toks požiūris tapo bene bendra tendencija Vakaruose, kuri būdinga kai kuriems filosofams nemarksistams, savaip kovojantiems už asmenybės laisvę. N. Hartmanas, kaip ir kai kurie kiti vokiečių filosofai, siekė atsiriboti nuo įvairių politinių grupuočių, kurios jo, matyt, negalėjo patenkinti. Pasak N. Hartmano, neigiamos, pagimdytos „modus dificiens“ etinės vertybės atlieka dar vieną funkciją: jos lavina žmogų. Jų dėka mes nesunkiai suvokiame ir, gal būt, labiau branginame tokias teigiamas vertybes, kaip pavyzdžiui, tiesumą, padorumą, teisingumą, pagarbą, patikimumą, ištikimybę ir kita ²¹.

N. Hartmano mintys apie vertybę ir vertybinį jausmą glaudžiai siejasi su kito žymaus filosofo D. V. Hildenbranto mintimis, kai jis kalba apie vadinamąjį vertybinės reakcijos dėsnį. Tas dėsnis, esą, išreiškia tiesioginį ryšį tarp vertybės ir subjekto reakcijos į pastarąją. Jis parodo, kad kiekvieną vertybę arba nevertybę (Unwert) atitinka subjekto vertybinė reakcija ²². Taigi žmoguje esantis „vertybinis organas“ betarpiškai atsako į vertybinio jausmo suvoktą vertybę. Sukeldama subjektui grįžtamąją reakciją, ji tuo pačiu metu formuoja ir apriorinį giluminį (Hintergrund) planą, kurio dėka ji patiriama ²³. Taip atsiranda ryšys tarp vertybės ir

²¹ Ten pat, p. 300.

²² Ten pat.

²³ Ten pat.

subjekto. Toks vertybės traktavimas primena huserliškosios „transcendentalinės redukcijos“ taikymą, kuris įgalina priartėti prie „grynos“ moralinio fenomeno esmės, nepaisant laiko, vietos ir kitų kriterijų. Čia etinės vertybės idealumas dirbtinai siejamas su vertybinio jausmo socialumu. Tačiau N. Hartmano siekimas atskleisti vertybių grynumą neleidžia objektyviai suprasti jų socialinės reikšmės. N. Hartmanas etinėms vertybėms netaikė istoriškumo, todėl buvo priverstas sukurti sudėtingą vertybių pasireiškimą. Netgi vertybinį jausmą N. Hartmanas iš dalies laikė neistoriniu, o aprioriniu, aiškino jį kaip pačių vertybių pasireiškimą rezultatai bei idealų dorovinį reikalavimą. Betarpiška emocinė reakcija mums padeda spontaniškai suvokti etinę vertybę²⁴. Kitaip sakant, žmogaus vertybinis jausmas primena jutiminę intuiciją, kuri padeda atskleisti etines vertybes. Etinė vertybė šiam mąstytojui atrodo aprioriška, nes ji reikalauja to, ko dar nėra tikrovėje. Apriorizmas, matyt, atlieka čia etinio ir socialinio būtinumo vaidmenį. Sumenkinus žmonių socialinę patirtį, vertybės aiškinamos, remiantis individualistine metodologija. Todėl apriorizmas, dar labiau pabrėždamas etinių vertybių absoliutumą, tarsi gelbsti N. Hartmaną metodologiniu požiūriu iš akivaizdaus prieštaravimo. Antiistorinis požiūris į etines vertybes būdingas ne tik N. Hartmano, bet ir daugumai nemarksistinių etinių teorijų. Dorovines problemas panašiai sprendžia ne tik „kritinė ontologija“, bet ir tos etinės teorijos, kurios ignoruoja socialinę visuomenės patirtį. Tai pasakytina ir apie egzistencializmą, personalizmą ir kitas etines teorijas, kur ypač akcentuojama individuali dorovinių reiškinių prigimtis. O juk tikrasis dvasinio gyvenimo istoriškumas negali būti atplėstas nuo visuomenės. Savo laiku apie tai K. Marksas yra pažymėjęs, kad „žmogus išsiskiria kaip individas tik istorinio proceso dėka“²⁵.

N. Hartmanui, etines vertybes traktuojančiam kaip grynus fenomenus, sunku racionaliai paaiškinti ryšį tarp etinio vertybinio jausmo ir idealios etinės vertybės; tas ryšys darosi dirbtinis, nenatūralus. Vertybinis jausmas labai glaudžiai susipina su vertybe. Jis nėra laisvas etinės vertybės atžvilgiu. Netgi su valia vertybinio jausmo ryšys yra kitoks, negu su vertybe. Žmogaus valia turi tam tikrą pasirinkimo ir veikimo laisvę. Ji neprivalo laikytis etinių reikalavimų, išpažinti tą ar kitą vertybę. Vertybinis jausmas (Wertgefühl) nedviprasmiškai priklauso nuo vertybių. Jei gu bent kartą, mano N. Hartmanas, vertybinis jausmas „atrado“ etinę vertybę, tai jis negali vertinti kitaip, negu vertybė to reikalauja²⁶. Pavyzdžiui, ištikimybė ir tikėjimas negali būti suprasti kaip klasta ir ap-

²⁴ Ten pat, p. 302.

²⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 46, ч. I, М., 1968, стр. 486.

²⁶ N. Hartmann, Kleinere Schriften, S. 302.

gavystė. O jeigu kartais vis dėlto taip atsitinka, tai jau yra daugiau vertybinis aklumas, o ne vertybinio ryšio silpnumas. Jeigu moralinio klydimo atvejai būna dažni, tai žmogus, matyt, nesupranta vertinamos situacijos rimtumo ar konflikto esmės. Tuo galima paaiškinti tiesioginį žmogaus etinį neišprusimą, kurį N. Hartmanas stengiasi atriboti nuo subrendusio žmogaus vertybinio jausmo, lengvai išvelgiančio moralinę vertybę. Vadinasi, vertybinis jausmas parodo subjektui vertybę, nepriklausomai nuo jo valios, nuo jo įvairių motyvų, taip pat ir atskiros asmenybės norų²⁷. Tokį vertybinio jausmo ryšį su vertybe N. Hartmanas laiko pagrįstu. Be to, filosofinei etikai toks požiūris yra svarbus dar ir dėl to, kad jis turi metodologinę reikšmę.

Tokiu būdu mes orientuojame vertybinį jausmą į dorovinę sąmonę, kurioje išreikštos savitos vertybių rūšys. Be jų nebūtų įmanoma suvokti, kas yra vertinga ir kas ne, kas gera ir kas bloga.

Sukūrdamas sudėtingą etinio suvokimo struktūrą, N. Hartmanas iš dalies tarsi išvengia akivaizdžių vertybių teorijos prieštaravimų ir diplomatiškai apeina tikrą socialinę dorovinių vertybių prigimtį. Todėl jo filosofinę etinę poziciją sunku kritiškai analizuoti, ypač kai stengiamasi jos nesupaprastinti.

Doroviniai reiškiniai yra daugiareikšmiai ir subjektyvūs. Jų suvokimas labai priklauso nuo atitinkamos subjekto socialinės padėties, dorovinės patirties, sąmonės nusiteikimo, jos aštrumo, kuriai „kritinėje ontologijoje“ skiriamas pagrindinis vaidmuo. Todėl etinių, kaip ir estetinių, reiškinų suvokimas susijęs su bendra vertybine žmogaus žiūra (Wertschau).

²⁷ Ten pat.